

MOĞOL İSTİLASINDAN TÜRK İSKANINA KADAR KARADENİZ’İN DOĞU KIYILARINDA DİNİ VE SOSYAL İKLİM: TÜRK İSLAM UNSURLARI (1243-1335)

RELIGIOUS AND SOCIAL CLIMATE ON THE EASTERN COAST THE BLACK
SEA FROM THE MONGOL INVASION TO THE TURKISH SETTLEMENT:
TURKISH ISLAMIC ELEMENTS (1243-1335)

BEKİR SARIYILDIZ*

Sorumlu Yazar

Öz

Moğol İstilasî dönemi, Karadeniz kıyılarında siyasi ve ekonomik gelişmelerin yanı sıra dini ve sosyal değişimlerin de yaşandığı bir dönem olarak kayda geçmiştir. XIII. yüzyılın ilk yarısında Trabzon Rum Devleti’nin hâkim olduğu Karadeniz kıyılarında Moğolların gelmesi ile birlikte ciddi gelişmeler ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada Anadolu’da Moğol istilasî çağı olarak tanımlanan yaklaşık bir asırlık dönem içerisinde, Karadeniz kıyılarının dini ve sosyal durumu, tarihsel bir bakış açısıyla ele alınarak bölgedeki durum tasvir edilmeye çalışmıştır. Nitekim insanlık tarihi boyunca Orta Çağ, dini yaşamın en hareketli ve yoğun yaşandığı dönemdir. Anadolu içinse bu çağ içerisinde Moğol istilasının derin bir etkisi vardır. XIII. yüzyıl ortalarından XIV. yüzyılın ortalarına kadar uzanan bir asırlık dönem, bölgedeki dini, sosyal ve siyasi yapılarda köklü değişikliklere yol açmıştır. Bu dönemde yaşanan gelişmeler sonucunda Karadeniz kıyılarına ulaşan Türk İslam kültürünün temsilcileri, devlet tarafından organize edilen sistematik iskân (kolonizasyon) faaliyetlerinin aksine, kendi zümreleri içerisinde bireysel girişimlerle, geleneksel görevlerinin ötesine geçerek, dervişliğin yanı sıra Alperenlik kimliğini de benimsemiş ve bu bilinçle fetihlere katılmışlardır. XIII. yüzyıl ortalarından itibaren Türkistan ve Anadolu’da doğan veya gelişen Türk İslam kültürünün, Müslüman Türk tasavvuf ehli Alperen dervişler tarafından Karadeniz kıyılarına taşınması ve bu dervişlerin bölgedeki fetih ve iskân sürecinde oynadığı rol çalışmada ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Moğol İstilasî, Türk İslam Kültürü, Karadeniz kıyıları, Ahî, İskân.

Abstract

The Mongol invasion period is recorded as a time of political and economic developments, as well as religious and social changes, along the Black Sea coast. The arrival of the Mongols in the Black Sea region, which was under the control of the Trebizond Greek State in the first half of the XIIIth century, led to significant developments. This study attempts to describe the religious and social situation of the Black Sea coast during this approximately one century period, defined as the Mongol invasion era in Anatolia, from a historical perspective. Indeed, throughout human history, the Middle Ages is the period in which religious life was most dynamic and intense. For Anatolia, the Mongol invasion had a profound impact during this

Araştırma Makalesi / Künye: SARIYILDIZ, Bekir. “Moğol İstilasından Türk İskânına Kadar Karadeniz Kıyılarında Dini ve Sosyal İklim: Türk-İslam Unsurları (1243-1335)”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 119 (Eylül 2026), s. 773-787. <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1920571>
* Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi · Tarih Bölümü, e-mail: bekir.sariyildiz@giresun.edu.tr; ORCID: 0000-0003-4229-3457.

period. The one century period extending from the mid-XIIIth to the mid-XIVth century led to radical changes in the religious, social, and political structures of the region. As a result of the developments during this period, representatives of Turkish Islamic culture who reached the Black Sea coasts, unlike the systematic settlement (colonization) activities organized by the state, went beyond their traditional duties through individual initiatives within their own groups, adopting the identity of Alperen (warrior) alongside their dervish identity, and participated in conquests with this consciousness. This study attempts to reveal how Turkish Islamic culture, which originated or developed in Turkestan and Anatolia from the mid-XIIIth century onwards, was carried to the Black Sea coast by Muslim Turkish Sufi dervishes (Alperen dervishes), and the role these dervishes played in the conquest and settlement process in the region.

Keywords: Mongol Invasion, Turkish Islamic Culture, Black Sea coast, Ahî, Settlement.

Giriş

Orta Çağ, insanlık tarihi boyunca ciddi olayların yaşandığı ve yaşanan olayların günümüzde dahi etkilerinin hâlâ devam ettiği bir dönemdir. Bu dönemde yaşanan bazı olaylar sonucunda insanlar, dinlere ve dini değerlere yoğun bir ilgi göstermiş ve bu çağ, dini inanışın en yoğun yaşandığı dönem haline gelmiştir. Hatta bu devirde toplumları etkilemesi ölçüsünde günlük hayat içerisindeki pek çok olay, yaratıcı, mucize ve keramet olmadan izah edilememiştir. Yaşanan travmatik olaylar, dini düşünce yapısına derinden tesir ederek yaratıcı, mucizeler ve kerametlere yönelişin etkileri kendine haklı bir yer bulmuştur. XIII. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu’da meydana gelen büyük istila, bölge halkını yalnızca siyasi açıdan değil, aynı zamanda dini ve sosyal boyutlarıyla da derinlemesine etkilemiştir. Moğol istilası olarak adlandırılan bu hadise, İslami eğilimin yaygınlaşmasına ve tasavvufa yoğun bir yönelimin başlamasına vesile olmuştur (Ocak, 2016, 21-54; Eliade, 1995, 30-32; Watt, 2013, 111).

Moğol istilasından önce Doğu Karadeniz’in kıyılarına baktığımızda, siyasi, sosyal ve dini düzende, Trabzon Rum Devleti’nin hakimiyeti ve tabiiyeti altında çoğunluğunu Hristiyanların oluşturduğu bir nüfus gözlemlenmektedir.¹ Anadolu’da iktidar elinde tutan Türkiye Selçuklu Sultanının, 1223 yılında Trabzon’a yönelik seferinde, Kelkit ve Harşit vadileri Türklerin kontrolü altına alınmış ve bu tarihten itibaren bölgedeki Hristiyan nüfus Ünye (Oinaion), Fatsa (Polemonion), Ordu (Kotyora), Giresun (Kerasous), Tirebolu (Tripolis) gibi kıyı kent merkezlerine ve başkent Trabzon’a doğru çekilmeye başlamıştır (*İbn Bibî*, 2007, 102-104; *Panaretos*, 2019, 3; Bryer, Winfield, 2020, 13-15, 211; Tellioglu, 2004, 107; Keçiş, 2012, 44-51; Miller, 2021, 30; Akçay, 2024, 457). Türkiye Selçuklularının Karadeniz sahillerine kadar uzanan hakimiyet alanı, Moğolların Doğu Anadolu’da belirmesiyle tehdit altına girmiştir. Onların Mâveraünnehir, Hârezm ve Horasan’da gerçekleştirdikleri yıkımın haberleri, Anadolu’ya Moğollardan önce ulaşmıştır. Selçuklu Devleti’nde meydana gelen iktidar değişikliği ve yeni sultanın Moğollar karşısındaki tutumu, iki taraf arasında hızlı bir çatışmaya neden olmuştur. Bu çatışma, Anadolu topraklarında yalnızca siyasi değil, aynı zamanda ekonomik, sosyal ve dini hayatta da önemli bir değişime yol açmıştır (Aksarayî, 2000, 63-73; *Anonim Selçukname*, 2014, 43; Bayram, 2023, 127-140).

Anadolu’ya nazaran Karadeniz’in doğu kıyıları, Moğol istilasından siyasi ve askeri olarak fazla etkilenmemiştir. Türkmenlerin çıkardığı isyanlar sebebiyle

¹ Vazelon Manastırı kayıtları, bölgedeki Hristiyan nüfusunun %52,7’sinin Rum kökenli olmadığını ve bu çoğunluk Hristiyan grubun önemli bir kısmının Hristiyan Kıpçak Türklerinden oluştuğunu açıkça ortaya koymaktadır. bkz. (Bryer, 2020, 211; Shukurov, 1999, 111-117; Tellioglu, 2015, 64-67; Bilgin, 2000, 161-169).

Selçuklu otoritesinin Karadeniz kıyılarına kadar uzaklaşmaması, Trabzon'da iktidarda bulunan Komnenosların iyi ilişki kurma çabaları, ulaşımın zor olması ve yerleşme tipinin dağınıklığı gibi nedenler Moğolların Karadeniz kıyılarındaki etkisini sınırlı kılmıştır. Bu dönem, Anadolu'da Moğol hakimiyeti süresince, Moğolların ve boyunduruğu altındaki Türkiye Selçuklularının baskısından kaçarak Karadeniz kıyılarına kadar ilerleyen ve yerleşen Türk İslam temsilcilerinin bölgedeki fetih ve iskân faaliyetlerinin başlangıcını teşkil etmektedir.

Moğolların Anadolu topraklarına ilk girişini gerçekleştirdiği 1239 yılından, son Moğol valisinin bölgeden çekildiği 1335 yılına kadar uzanan istila dönemi, Türk ve Müslüman nüfusun Karadeniz kıyılarına ulaşması, bu bölgelerde gerçekleştirilen fetihler, nüfus hareketleri ve akabinde başlayan iskân süreci gibi gelişmelere sahne olmuştur. Bu süreç sadece siyasi ve askeri faaliyetlerle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda dini ve sosyal boyutlar da içermektedir (*İbn Bibî*, 2000, 170-178; *Anonim Selçuknâme*, 2014, 43; *Aknerli Grigor*, 2012, 33-36; Ocak, 2023, 19; Melikoff, 2025, 27-44; Fallmerayer, 2011, 119-121; Rice, 1961, 74; Melville, 2009, 51-53; Tellioğlu, 2009, 43-49). Türkiye Selçukluları dönemi ve sonrasında Anadolu siyasi tarihinin derinlemesine anlaşılması, dini ve sosyal yaşamın kapsamlı bir şekilde incelenmesini ve bu dinamiklerin tarihsel süreç içerisindeki değişiminin kavranmasını gerektirmektedir.

Araştırmanın coğrafi kapsamı, kuzeyde Karadeniz'den güneyde Doğu Karadeniz Dağları'na, doğuda Çoruh havzasına ve batıda Yeşilırmak'a kadar uzanmaktadır. Araştırma, konu hakkındaki kaynaklar ve araştırmalar temel alınarak, ilk dönem Osmanlı tahrirleri de dahil olmak üzere kapsamlı bir incelemeyi içermektedir. Bu kaynaklar, bölgedeki Müslüman Türklerin Karadeniz'e gelmesi, iskân faaliyetleri, beylikler kurması ve akabinde ise Osmanlı Devleti'ne devredilmesi sürecini aydınlatmaktadır. Orta ve Doğu Karadeniz kıyılarının Türk İslam memleketi haline gelmesi, iki aşamada gerçekleşmiştir. İlk aşama, Babai Ayaklanması ve Moğol İstilasası ile Müslüman Türklerin bölgeye intikal etmesi ve fetihlerin başlamasını kapsamaktadır. İkinci aşamada ise, Karadeniz kıyılarında beyliklerin kurulmasına zemin hazırlayan, Alperen ve dervişlerin öncülüğündeki toplulukların, fetih ve iskân faaliyetlerinin gelişimi gözlemlenmektedir (Çağatay, 1997, 49-50; Bayram, 1991, 29; Ocak, 2023a, 150-164; Yediyıldız, 2000, 159-160; Fatsa, 2017, 4-18). Bu çalışmanın amacı, Türkiye Selçukluları ve Osmanlı Devleti döneminde yaygın olarak uygulanan klasik fetih ve sistematik iskân (kolonizasyon) faaliyetleri ile başlayan Türkleşme ve İslamlaşma sürecinin, Karadeniz kıyılarında farklı bir seyrinde geliştiğini ve devlet eliyle sistematik bir iskân faaliyetine çoğu zaman ihtiyaç duyulmadığı fikrini ortaya koyma çabası içerisinde (Barkan, 2013, 53-66). Söz konusu dönemde meydana gelen devlet desteğinin dışında yaşanan dini ve sosyal gelişmelerin, bölgedeki fetih ve iskânın asli unsuru olduğu, çalışma içerisinde kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Ayrıca Türk İslam kültürünü derinlemesine anlayan ve toplumun kanaat önderleri konumunda bulunan Alperen dervişlerin, Karadeniz kıyılarına uzanan plato ve vadilerde inşa ettikleri yapılara, dini ve sosyal değişimleri somutlaştırmak amacıyla zaman zaman yer verilmiştir.

1. Selçuklu Fetihleri Döneminde Karadeniz'in Doğu Kıyılarında Siyasi, Sosyal ve Dini Durum

Orta ve Doğu Karadeniz kıyılarında Türklere ilişkin bilgiler, Türklerin Anadolu topraklarına giriş yaptığı XI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren tarihsel kaynaklarda mevcuttur. Ancak, bu kıyılarda ilk dönem Türk yerleşimine ait Türkçe bir yer adı tespit edilmemiştir. Bu durumun temel nedeni, Karadeniz kıyılarına özgü Akdeniz

iklim tipi, dar sahil şeridi ve dik vadilerin konargöçer yaşam modeline elverişsiz olmasıdır. İki asır sonra Türklerin Karadeniz ve kıyılarındaki yerleşim yerlerine isim verecek şekilde yoğun yerleşmelerine; askeri hareketlilik, siyasi baskılar, tarikatlar arası rekabet ve sosyal refah arayışı gibi faktörlerin önemli bir rol oynadığı değerlendirilmektedir. Moğol istilası ile birlikte Moğolların önünden çekilen ve güvenli bölgeler arayan Türk toplulukları için Karadeniz plato ve vadileri, zorunlu yerleşme alanları eğilimine girecektir (Sümer, 2022, 4-10; Gümüşçü, 2016, 166-167; Bayram, 2023b, 167-169; Baykara, 2001, 61-66).

Türklerin Karadeniz Bölgesi'ne yönelik sürecine baktığımızda ilk adım, XIII. yüzyılda Anadolu'da meydana gelen Babaîler isyanıdır. Baba İlyas ve Baba Resul adlı iki Türkmen şeyhinin, konargöçer Türkmenleri ve dervişleri bir araya getirerek Türkiye Selçuklularının baskısını ve toplumsal huzursuzlukları ortadan kaldıracaklarını vadetmesi üzerine başlayan isyan, kısa sürede genişlemiş ve Anadolu'daki Selçuklu otoritesinde önemli bir çözülmeye sebep olmuştur (Ocak, 2023a, 109-150; Öztürk, 1991, 2-3; Altınok, 1998, 158-160; Kara, 2006, 223-224). Babai isyanının ardından başlayan Moğol istilası ile Anadolu'daki Selçuklu otoritesinin sona erdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Moğol istilası akabinde Selçukluların da Moğol tabiiyeti altına girmesi, Anadolu'daki siyasi denge gibi sosyal düzene de sert bir darbe vurmuştur. Özellikle 1277 yılında Moğolların Memlûklere karşı uğradığı mağlubiyetin intikamını Anadolu'daki Türklerden almak amacıyla İlhanlılar tarafından başlatılan askeri harekât, Moğollar ve onlarla ittifak kurmayan Türkler için bir kaos ve istikrarsızlık dönemine yol açmıştır. Bu dönemde Moğol baskısını kabul etmeyen Türklerin bir kısmının Karadeniz'e yönelmesi, bölgenin Türkleşip İslamlaşması sürecinde önemli bir devri başlatmıştır (Aksarayî, 2000, 63-73; *İbn Bibî*, 2010, 240-241; Sümer, 2022, 67; Melville, 2009, 66-67).

XIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Karadeniz kıyılarına yönelen Türkler, Doğu Karadeniz dağlarını aşarak Ordu ile Giresun'un plato ve vadileri ile Canik ve Küre dağlarını geçerek Sinop ve Samsun havalisine gelmiştir (*İbn Bibî*, 2007, 174-178; *Aknerli Grigor*, 2012, 33-36; Sümer, 2022, 42; Bryer, 2014, 192; Sümer, 2014, 13; Tellioglu, 2009, 63). Samsun'dan Trabzon'a kadar uzanan yayla ve vadilere yönelik göç hareketleri, bölgenin demografik yapısında önemli bir dönüşüme yol açmış ve kırsal kesimlerde Türk nüfusunun çoğunluğu oluşturmasını sağlamıştır. Yaklaşık yarım asırlık bu süreç, bölgenin fetih aşamasından iskana dönüşümünü ve nihayetinde yurt olma sürecinin başlangıcını temsil etmektedir (*Anonim Selçuknâme*, 2014, 43; Ocak, 2023a, 12-40; Öz, 1999, 18-25, 52; Miller, 2021, 64; Tellioglu, 2007, 657).

Karadeniz'e ve kıyılarına gelen Müslüman Türklerin büyük bir kısmı, geleneksel konargöçer yaşam tarzlarını sürdürerek hayvancılıkla uğraşmaktadırlar. Bu topluluk, genellikle geniş otlaklara sahip platoları yazlık, vadi boyları ve kıyıya yakın arazileri ise kışlık olarak kullanmaktadır. XIII. yüzyılın sonlarından Osmanlılar dönemine kadar, kıyı şeridi ve vadi içlerindeki yerleşimlerin çoğu önemli bir yerleşim yeri özelliği taşımamaktadır. Anadolu şehirlerinin nüfusunun genellikle on bin ile otuz bin arasında değiştiği dikkate alındığında, nüfusun azınlık kısmının kentsel alanlarda, çoğunluğunun ise kırsal bölgelerde yaşadığı gözlemlenmektedir. Karadeniz kıyılarında ise henüz bu büyüklükte bir kent merkezi bulunmamaktadır (*Pero Tafur*, 2021, 153; Turan, 2014, 165; Öz, 1999, 56-61; Keçiş, 2020, 196; Bryer, 2014, 178-199; Koç, 2000, 599-614; Tellioglu, 2007, 659-660; Emecen, 2005, 18-20).

Karadeniz Türk İslam tarihi çalışmaları, 1277 yılında Çepnilerin Sinop'ta Trabzon kuvvetlerinin saldırısını püskürtmesiyle başlayan Türk taarruzunu, Müslüman Türklerin Karadeniz kıyılarında yurtlanmasının başlangıcı olarak kabul etmektedir.

Bölgenin demografik ve kültürel yapısının dönüşümünde önemli bir dönüm noktası teşkil eden bu süreç, Trabzon Rum Devleti kaynaklarına da yansımıştır. Dönemin ünlü müellifi Panaretos, II. Johannes zamanında (1279-1297) Ordu kıyılarını tahliye edilerek Giresun'a çekilmek zorunluluğunun doğduğunu ve 1280 yılından itibaren Ünye dışında Hristiyan nüfus kalmadığı ve bu tarih itibarıyla "bütün köylerin ıssızlaştığı"nı kaydetmektedir. Müslüman Türkler ise aynı tarihlerde Karadeniz kıyılarından Trabzon'a doğru ve Kelkit havzası boyunca vadiler yoluyla Karadeniz kıyılarına doğru ilerlemektedir (*Panaretos*, 2019, 66; Fallmerayer, 2012, 151; Bryer, 2014, 144; Tellioğlu, 2019, 103-131; Keçiş, 2013, 180).

XIV. yüzyılın başlarında, Türkler Orta Karadeniz kıyılarında siyasi üstünlüğün yanı sıra demografik üstünlüğü de elde etmişlerdir. Bu dönemde, ilk Türk İslam teşekkülleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Panaretos'un kayıtları, 1313 yılında Bayram Bey tarafından Trabzon Rum Devleti topraklarına gerçekleştirilen saldırıdan daha önceki bir tarihte Ordu havalisinde Bayramlular adında bir Türk beyliğinin kurulduğunu göstermektedir. 1347 yılında ise Ordu'nun Ünye kıyıları hariç olmak üzere Trabzon Rum Devleti toprakları, bu beylik tarafından ele geçirilmiştir. Aynı tarihlerde, Ünye'nin Niksar'daki metropolitliğin buraya taşınmasıyla siyasi açıdan olduğu kadar dini açıdan da önemli bir konuma yükselmesi, kentin ayrı bir önemle savunulmasına şüphe bırakmamaktadır (*Panaretos*, 2019, 9, 51-55; Bryer, Winfield, 2019, 50-67, 190; Yıldırım, 2023, 13-18).

Türk fetihleri, bölgeye önemli ölçüde Türk nüfusunun akın etmesine ve bu toprakların yurt edinilmesine neden olmuş, dolayısıyla bölgedeki demografik yapıda kayda değer bir dönüşüm meydana gelmiştir. Bu dönemde bölgeye intikal eden Türkler, yaşam tarzlarını ve kültürel yapılarını muhafaza ederek geleneksel yaşantılarını sürdürmüşlerdir. Aksini düşünmek, yaşamın doğal akışı gereği pek mümkün görülmemektedir. Nitekim göç ile gelen Türklerin büyük kısmı hayvancılık ile uğraşmakta ve doğal olarak hayvanlarının bakımlarını sağlamak amacıyla uygun arazi ve iklim şartlarına sahip yerler arasında, yazlık ve kışlak olarak konar göçer yaşama uygun hareket etmektedir. Bu bağlamda, Orta Karadeniz'in doğu kıyılarının ele geçirilmesi durumunda dahi, çoğunluğunu yukarıda belirtilen yaşam biçimini oluşturan çoban ve az sayıda çiftçiden oluşan Türk gruplar, kıyı yerleşimlerinde ikamet etmeyi uygun bulmamışlardır. Ayrıca, sayıca daha az olan zanaatkar ve ilimle uğraşan Türk unsurlar ise kıyı yerleşimlerinde veya bu yerleşimlere yakın bölgelerde ikamet ettirilmişlerdir (Fallmerayer, 2012, 146; Sümer, 1999, 328-329; Tellioğlu, 2012, 46-47).

2. Karadeniz Kıyılarında Türk İslam Kültürünün Gelişimi

Türklerin İslam diniyle ilk teması, Arap ve İranlı tüccarlar aracılığıyla gerçekleşmiş ve bu din, Türk topraklarına çoğunlukla bir yaşam biçimi olarak nüfuz etmiştir. İslam'ın tasavvufi boyutuyla daha sonraki dönemlerde tanışan Türkler, bu akıma şehirlerde uyum sağlamış olsalar da, kırsal kesimde konargöçer yaşam tarzını sürdürenlerin İslam'ı benimseme ve yorumlama biçimleri farklılık göstermiştir. İlerleyen dönemlerde İslam'ın Türkistan şehirlerinde Sünnî İslam anlayışının yaşam biçiminin ötesinde bir gelişme kaydettiği gözlemlenmektedir. Buna karşılık, dönemin seyyahlarının aktardığı bilgilere göre kırsal bölgelerde geleneksel inançlar çerçevesinde bir İslam uygulaması söz konusudur. Bu yöntem ise uzun yıllar içerisinde eski Türk inançları ile İslam'ın sentezlendiği, eski inanışların ve geleneklerin oldukça etkili olduğu bir dini yaşayışı ortaya çıkarmıştır. Bu inanç sistemine mensup Türklerin önemli bir kısmı, Moğol istilaları neticesinde Mâverâünnehir, Harezm ve Horasan bölgelerinden Anadolu'ya göç eden çok sayıda Türkmen'in etkisiyle Anadolu'daki

Türk İslam hareketi fikrinin çeşitlilik gösterdiği bir döneme tanıklık etmiştir. Bu dönemde, zaman zaman heterodoks örneklerin de gözlemlendiği akımlar ortaya çıkmıştır. Anadolu coğrafyasında, kent ve kırsal kesim arasında bu heretik akım temsilcilerine sıklıkla rastlanmaktadır. Buna mukabil, Karadeniz kıyılarında Moğol istilası döneminde benzer bir tanımlama yapmak, mevcut veriler ışığında tahminlerin ötesine geçememektedir² (Köprülü, 2025, 65-76; Turan, 2016, 524; Ocak, 2023, 20-21; Starr, 2022, 564-579; Tarıfci, 2025, 59).

Moğol istilası sonrası dönem, Karadeniz kıyılarının Türkleşmesi ve İslamlaşmasına zemin hazırlayan en kritik zaman dilimi olarak değerlendirilmektedir. Anadolu'da Moğol istilasının akabinde yaşanan siyasi istikrarsızlık ve toplumsal düzenin temel ilkelerinden sapılması, yani anarşi, halkı derin bir dehşet, korku ve ümitsizlik duygusuna sürüklemiştir. Bu durum, bireyleri bir kurtarıcı arayışına yöneltmiş ve tasavvuf ihtiyacının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu bağlamda, söz konusu ortam tarikatlar, mutasavvıflar ve şeyhler için benzersiz bir fırsat sunmuştur. Dolayısıyla tekkelerin ve şeyhlerin nüfuzu doğal olarak daha güçlü olmuştur. Çünkü mutasavvıflar, sıkıntı çeken bireylere en çok ihtiyaç duydukları ruhsal ve manevi huzuru ve dinginliği temin etmeyi vadetmektedir. Bu vasıta ile toplumla organik bir bağ kuran erenler, kısa sürede teşkilatlanarak hizmetlerini genişletmeye başlamışlardır. XIII. yüzyıl boyunca, zikredilen dini hareket faaliyetlerinin büyük bir kısmını besleyen Türk ve İslam kültürü, desteklediği kurumlar aracılığıyla bir medeniyetin temellerini atmıştır. Bu medeniyete hizmet eden mutasavvıflar ve ahîler, kurdukları yardım ve eğitim organizasyonları vasıtasıyla İslam inancı ve Türk kültürüne önemli katkılarda bulunmuşlardır (Köprülü, 1981, 196-197; Ocak, 2023, 69-31).

Moğol istilası döneminde Anadolu'daki Türk nüfusunun azalması ve geri çekilmesi yaşanırken, Ahmet Yesevi'nin halifeleri, Yunus Emre, Hacı Bektâş-ı Velî ve Ahî Evran gibi dönemin önemli manevî liderleri Anadolu'da faaliyet göstermektedir. İstiladan kurtularak Maverâünnehir, Harezm ve Horasan'dan gelenler arasında halkın her kesiminden mutasavvıflar, tüccarlar, zanaatkarlar, köylüler ve çiftçiler de bulunmaktadır. Bu mutasavvıflar ve eşrafın iş birliği ile Anadolu'daki medreseler, tekkeler, zaviyeler, hankâhlar, cami ve mescitlerde İslamiyet'i ve Türk kültürünü sentezleyerek çok sayıda mürit yetiştirmişlerdir. Nitekim Anadolu'da Türklerin İslamlaşmasında en önemli unsur olarak mutasavvıf ve tarikatların faaliyetleri gösterilmektedir (Köprülü, 2025, 100-101; Bayram, 2023, 87-95; Ocak, 2023, 26-27; Çağatay, 1997, 95; Köksal, 2012, 87). XIII. yüzyıldan itibaren mezkûr mutasavvıfların Türk İslam kültürü temelinde Anadolu'da başlattığı hareket, Osmanlı Devleti'nin

2 Anadolu'daki Türk İslam kültürünün yayılımı ve öğretilmesi hususunda çeşitli görüşler mevcuttur. On üçüncü yüzyılda Anadolu'daki kentsel ve kırsal İslami yaşam arasında belirgin farklılıklar gözlemlenmektedir. Kentlerde, yönetimle iş birliği içerisinde daha kitabî bir dini hayat yaşanırken, kırsal kesimlerde ise İslamiyet, eski Türk inançlarıyla sentezlenerek uygulanabilir ve samimi bir şekilde yayılmaya çalışılmış ve toplum içerisinde yer edinmiştir. Bu süreçte Türkmen şeyh ve dervişleri, konargöçer topluluklarla temas kurarak halk tasavvufunun gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Özellikle kontrolü zor olan kırsal bölgelerde, tek başına veya gruplar halinde seyahat eden, özellikle heterodoks nitelikli derviş ve şeyhlerin farklı zaman ve mekânlarda bulundukları tespit edilmiştir. Bu şeyh ve dervişlerin toplumda olumlu karşılanmalarında, medrese fakihlerinin uyguladığı katı şeriat kurallarıyla yüklü İslamiyet anlayışından farklı olarak, eski Türk Şamanizmi'nin unsurlarını içeren, kolay anlaşılabilir ve basit bir İslamiyet anlayışını benimsemeleri ve öğretmeleri önemli rol oynamıştır. Bu konuda heterodoks olarak ifade edilen tarikatlarda bazı istisnalar mevcuttur. Bunlardan biri Karadeniz bölgesinde etkileri görülen Kalenderî ve Cavlâkî dervişlerinin lideri olarak Niksarlı Ebu Bekir'in Mevlâna ile iyi ilişkiler içinde olduğu ve Mevlevîlerin ona saygı gösterdikleri bilinmektedir (Bkz. Köprülü, 2025, 48-49; Gordlevskiy, 2019, 268; Gülten, 2023, 137-142; Turan, 1953, 538-542; Yazıcı, 1968, 785; Ocak 1992, 72).

kuruluş sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Karadeniz’de Türk İslam varlığının önemli aşamalarından biri olarak kabul edilen bu sosyal ve dini hareketler, Türkiye Selçukluları, beylikler ve Osmanlı Devleti’nin ilk dönemlerinde Anadolu’nun en uç noktalarına müritler göndererek temsil edilmiştir. Tarikat mensuplarına dini yaşamın yanı sıra ahlâkî ve tasavvufî eğitimin verildiği tekke ve zaviyelerin Anadolu’nun her tarafında yaygınlaşmasıyla bu hareketler, Anadolu genelinde önemli bir nüfuz kazanmıştır (Köprülü, 2025, 100-118; Barkan, 2013, 66-70; Bayram, 1993, 23; Çavuş, 2013, 25).

Bu dönemde Karadeniz’deki dini ve sosyal faaliyetler, Anadolu’ya kıyasla farklı bir gelişim göstermektedir. Moğol istilası sırasında, Moğollarla iş birliği yapmayan Türk boyları, dini ve sosyal liderleri olan erenler eşliğinde, baskıdan kaçmak ve bağımsız hareket edebilmek amacıyla Karadeniz kıyılarına göç etmişlerdir. Karadeniz kıyılarının Türk İslam yurdu olma süreciyle aynı zamana denk gelen bu dönemde, bölgeye ulaşan Türk boyları için öncelikle uygun arazilerin tespiti hususunda beyler ve dervişler önemli bir rol üstlenmişlerdir. Bu beyler ve mihmandarlar bölgede konargöçer yaşamın sürdürülebilirliği açısından yaz mevsiminde yaylalara ve sonbaharda kışlağa gitme, barınma ve dönüş süreçlerindeki düzenleyici hizmetiyle topluma önemli katkılarda bulunmuşlardır (Melikoff, 2022, 166; Ocak, 2016, 40-47; Ocak, 2023c, 170-173). Karadeniz kıyılarının Türk İslam yurdu haline gelmesinin rastlantı şeklinde gelişmediğini bu süreçte yakından görmek mümkündür. Yazlık ve kışlak arazi arasındaki güzergâhın korunması amacıyla öncelikle güvenlik tesis edilmiş ve kısa bir süre zarfında Türkmenler tarafından Cuma camileri, panayır, pazaryeri ve temel düzeyde idari merkezler kurulmuştur. Bu süreçte, ahiliğe özel bir önem verilmesi gerekmektedir. Nitekim Karadeniz’deki ilk Türk İslam yerleşimlerine dair kaynaklarda ahî kavramına sıklıkla rastlanmaktadır. Moğol istilası döneminde ahîlerin durumu incelendiğinde, Türkiye Selçukluları ve Moğolların ahîler üzerindeki baskıyı artırdığı, Moğol tabiiyeti altındaki devletin ahiliğe ait unsurları müsadere ve baskı yoluyla ortadan kaldırmaya yönelik girişimlerde bulunduğu dönemin kaynaklarında açıkça görülmektedir. Çoğunlukla meslekî ve siyasi faaliyetleri ile ön plana çıkan, esasen sosyal ve dini alanda dengeleyici bir role sahip ahîler, Moğollar karşısında tutunamayınca yeni yurt arayışı içerisine girmişlerdir (*İbn Bîbî*, 2010, 167-178; Bayram, 2023, 167-169). Anadolu’da Moğol istilası karşısında ahî zümresinin Karadeniz kıyılarına göç ettiği ve bu süreçte teşkilatlanmalarda önemli bir rol üstlendikleri, ilk dönem tahrir kayıtlarında tespit edilmektedir. XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Karadeniz Bölgesi’ni yurt edinme mücadelesine giren Türkler arasında önemli bir yoğunluğa sahip ahî unsurlar, bölgenin Türk İslam iskanına açılması amacıyla askeri görevlerde bulunmuş ve Trabzon Rum Devleti’ne karşı mücadeleye girişmişlerdir (*Panaretos*, 2019, 9-11, 21; Bryer, 2014, 202; Shukurov, 1994, 43; Göde, 1994, 248; Sümer, 1992, 14; Tellioğlu, 2009, 76; Yücel, 2018, 250-251).

Karadeniz kıyıları boylarındaki ilk dönem iskân süreci incelendiğinde, Karadeniz’e göç eden konargöçer Türk topluluklarının öncelikle kırsal alanlarda bulunan boş köy yerleşimlerine veya Bizans dönemine ait köy yapılarına yerleştikleri görülür. Bazen de yeni köyler kurarak bu köylere yerleşmeye başlamışlardır. İlk dönem tahrir kayıtlarında köylerin Müslüman veya gayrimüslim olarak sınıflandırıldığı gözlemlenmektedir. Ayrıca, yeni kurulan köylerin isimlerinin çoğunlukla mensup oldukları Türk boyunun veya dini-siyasi liderlerinin adını taşıdığı tespit edilmiştir. Bu köyler demografik açıdan incelendiğinde daimî bir yerleşim merkezi özelliği gösterirken, hayvancılık için köyün bir kısmının yazın otlak arazilere çekildiği geri

kalan kısmının ise zirai faaliyetlerde bulunduğu görülmektedir. Yeni kurulan köylerin büyük kısmında muhtemelen basit şekilde inşa edilmiş kerpiç ya da taştan yapılmış mescitler bulunmaktadır. Bu mescitler ilk kuruluşta birer Cuma camisi şeklinde tesis edilmiştir. Köyün güzergâh üzerindeki önemi ölçüsünde zamanla caminin yanında toplumun sosyal ihtiyaçlarının giderilmesi için çeşitli yapılar inşa edilmiştir. Bu tesisler aynı zamanda ilk dönem idari merkezler olarak kabul edilebilir. Burada bulunan görevliler (dervişleri) ise toplumun dini ve sosyal hayatında önemli rol oynamaktadır. Bahsedilen toplum hizmeti noktalarının işleyiş düzeni hakkında bilgiler kısıtlıdır. Başlangıçta, kırsal bölgelerde emniyetin sağlanması ve konaklama hizmetlerinin sunulması amacıyla, yol güzergahları üzerinde menzilleri belirlenmiş noktalarda tesis edilen yapılar, zaman içerisinde köy niteliğinde yerleşim merkezlerine dönüşmüştür. Çoğunluğu ahîlere ait olduğu düşünülen ve yol üstüne kurulmuş olan zaviyeler, İbn Battuta'nın tespitlerine göre misafir kabul tesisleri olarak hizmet vermektedir. Bu tesislerin asli görevleri arasında, yabancılara misafirperverlik gösterme, yiyecek ve konaklama imkânları sağlama ve can güvenliklerini temin etme bulunmaktadır. Bunun yanı sıra tesis ettikleri tekke ve zaviyelerde halılar, kandiller ve daha başka gerekli eşyalar bulunmaktadır. Buradaki eşraf üyeleri gündüz farklı işlerde çalışarak, ikinci namazından sonra kazançlarını tekkeye getirmektedir. Akşamları ise yemek ve namazdan sonra ilahî ve zikir ibadeti yapılmaktadır. Tekke ve zaviyeler, belirli bir tarikata mensup dervişlerin, bir şeyhin liderliğinde bir araya geldiği ve seyahat edenlere ücretsiz yiyecek, içecek ve konaklama imkânı sunduğu yerleşme merkezleri veya yol üzerindeki bina topluluklarıdır. Bu açıdan tekke ve zaviyeler, dini ve tasavvufi değerlere sahip gönüllülerin, sosyal ve dini hizmetler sundukları mekânlar olarak da tanımlanabilir (İbn Battûta, 2018, 275; Barkan, 2025, 193-194; Ocak, 2023, 225; Ocak, Faruki, 1988, 468; Savaş, 2009, 11).

Karadeniz'in doğu kıyılarında, Türk İslam yerleşiminin temelini oluşturan zaviye ve Cuma camileri gibi toplumsal yapılar etrafında gelişen köy ve pazar yeri tipi yerleşimler, zaman içerisinde nüfus artışına bağlı olarak genişlemiştir. Bu genişleme, ilerleyen dönemlerde yukarıda zikredilen sosyal tesislerin eklenmesiyle daha kapsamlı bir organizasyon haline gelmiştir. İlk dönem Müslüman Türk yerleşim yerleri ise XIV. yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıkmıştır (Kuban, 1968, 61; Emecen, 2023, 65; Bostan, 2023, 85-86; Dılcimen, 1940, 31; Fatsa, 2013, 346-347; Kıvrım, 2025, 361-370).

3. Karadeniz Kıyılarında Öncü Dervişler: Alperenler, Ahîler ve Şeyhler

XIV. yüzyıl öncesinde, Karadeniz kıyılarında Samsun'un doğusu, Ordu ve Giresun'un önemli bir kısmında yoğun bir fetih mücadelesi veren Türkler, aynı yüzyılın başlarında bu coğrafyada üstünlük sağlamışlardır. Nitekim Ordu çevresinde hakimiyet tesis eden ve kayda değer bir nüfusa ulaşan Türkler, burada Orta ve Doğu Karadeniz kıyı şeridinin ilk Türk İslam siyasi teşekkülünü kurmuşlardır. Beyliğin bünyesinde bulunan ve hakimiyet alanına yayılan ahîlerin, iskân ve teşkilatlanma konusundaki bilgi birikimlerini Karadeniz kıyılarında uyguladıkları hususunda herhangi bir şüphe bulunmamaktadır. Bu ahîler, Anadolu'daki teşkilatçı miraslarını Karadeniz kıyılarına aktarmışlardır. Dolayısıyla, Karadeniz'deki Türk İslam teşkilatlanmasının gelişimine ahîlik teşkilatının önemli bir yön verdiği söylenebilir (Köprülü, 2006, 61-70; Barkan, 2013, 47-53; Turan, 2016, 463-469; Panaretos, 2019, 7; Sümer, 1950, 451-452; Sümer, 2024, 13; Tellioglu, 2009, 75; Bryer, Winfield, 2019, 208-209; Keçiş, 2013, 95-97).

Karadeniz kıyılarında Trabzon Rum Devleti ile girişilen mücadele aynı zamanda askeri niteliği kuvvetli bir iskânı da beraberinde getirmiştir. Karadeniz'deki ilk dönem Türk İslam erenleri çoğunlukla önemi bilinen stratejik yol güzergahları ve

doğal kaynaklar çevrelerinde yerleştikleri görülebilir. Karadeniz'e gelen bu erenler, Anadolu'daki Türk İslam kültüründeki asli görevlerini bir kenara koyarak alperenlik suuruyla hareket etmişler ve fetihlere katılmışlardır. Kaynaklardaki Türk İslam teşkilatının ilk karakteristik örneklerine, zikredilen tarih itibarıyla rastlanılmaktadır. İskân faaliyetlerinin gelişimi ise çoğu zaman Cuma camii çevresinde tekke, zaviye, imarethane ve yatakhane gibi birimlerin tesisi ile başlamıştır. Bölgedeki düşman tehdidinin kalkması ile ilgili birimlerdeki görevliler, alperenlikten dervişliğe yani asli görevlerine geri döndükleri görülmektedir. Bu süreçte ise halkın dini yaşamına rehberlik etmenin yanı sıra sosyal ve kültürel hayatının düzenlenmesi ve geliştirilmesi yönünde toplum hizmetine devam edilmiştir.

Karadeniz'deki ilk Türk İslam yerleşimlerinin gelişimini incelerken, Türklerin Karadeniz'e ulaşma yollarını ele almak önem arz etmektedir. Müslüman Türklerin Karadeniz kıyılarına yönelik göçlerinde iki farklı güzergâh tespit edilmektedir. Bu güzergahlardan ilki, Canik bölgesinden kıyı boyunca doğuya doğru uzanan güzergâh iken, ikincisi Çoruh ve Kelkit havzalarından Karadeniz platosu ve vadileri üzerinden Karadeniz kıyılarına ulaşan vadiler hattıdır. Karadeniz kıyılarına yönelik Türk İslam yerleşimine liderlik eden ilk isimler arasında, Kelkit havzası boyunca Bayburt havalisinde Ahî Emir Ahmed Zencanî ve Niksar'da Hacı Mehmed el-Evhadî'nin (Ahi Pehlevan) isimleri önemle vurgulanmalıdır. Bu öncü dervişler, bulundukları bölgelerde gelişen ilk iskanın benzerlerinin kısa süre sonra Karadeniz kıyılarına ulaşan vadi güzergahlarında ortaya çıkmasına öncülük etmişlerdir. Başlangıçta vadi boylarındaki stratejik konumlarda inşa edilen ve temel amacı güvenlik, ulaşım ve iskân sağlamak olan ilk yapıların çevresinde gelişen yerleşim birimleri, zamanla mahalle, köy veya kasaba niteliği kazanmıştır (*VD nr. 581*, 298-300; Turan, 2016, 530; Barkan, 2002, 150; Emecen, 2010, 38-40; Fatsa, 2008, 119-127; Akar, Güneş, 2002, 85-88) Bölgedeki iskân süreci esnasında, derviş erenlerin bir kısmı, boy beyleriyle birlikte yeni yerleşim birimleri tesis etmek ve fetih faaliyetlerini yürütmekle meşgul olmuştur. Diğer bir kesim ise, güvenlik ve ulaşım hususları göz önünde bulundurularak, stratejik öneme sahip geçit ve güzergahlar üzerinde, bir günlük yol mesafesi aralıklarıyla uygun noktalara intikal etmiştir. Bu bölgelerde, müritleriyle birlikte tarım ve hayvancılık faaliyetlerini sürdürmek amacıyla köyler kurmuşlardır. Genellikle boş araziler üzerine inşa edilen tekke ve zaviyeler etrafında gelişen külliyeler, kısa sürede önemli dini, sosyal, iktisadi ve zirai merkezler haline gelmiştir. Bu zaviyelerin fütuhattan önce sınır bölgelerinde tesis edilmesi, fetih sürecinde beylerin askeri hareketlerini kolaylaştıran faktörlerden biri olmuştur (Barkan, 2002, 140).

Karadeniz kıyılarındaki iskân sürecini incelediğimizde, daha sonra Osmanlıların yaygın olarak uygulayacağı sistematik iskân (kolonizasyon) faaliyetlerinin aksine Karadeniz kıyılarındaki fetih ve iskân sürecinde farklı bir seyir izlediği görülmektedir. Burada devlet eliyle fetih ve ardından sistematik bir iskân faaliyetine çoğu zaman ihtiyaç duyulmamıştır. Karadeniz kıyılarındaki süreç, daha önce Moğol istilası öncesinde ve sonrasında başlayan yoğun göçün, ahî temsilcilerinin bölgeye gelmesiyle sistematik bir iskân dönüşümünü izlemekteyiz. Özellikle düşman sınırları boyunca stratejik konumlarda başlayan fetihlere bizzat katılan Türk İslam dervişlerinin önemli rolü olduğu görülebilir. Ardından başlayan iskanın kayıtlarının kaynaklara yansımaları ile bu sürecin detayları ortaya çıkmaktadır. Karadeniz kıyılarındaki bu sürecin ilk temsilcileri hakkında kayıtlarda, Samsun yöresinde Seyyid Kutbeddin, Abdal Eymen ve Abdal Murad, Ordu Kabataş Kuzköy'de Şid Abdal, Sâmî Abdal ve Gülyalı yöresinde Şeyh Piro/Abdal isimlerine rastlanmaktadır. Tasavvufi yönleriyle öne çıkan bu isimlerin, şeyhliklerinin yanı sıra birer Alperen oldukları da açıkça görülmektedir.

Bölgede fütuhatin genişlemesiyle birlikte, Şebinkarahisar'da Şeyh Sinan ve Şeyh Süleyman'ın faaliyetlerine dair kayıtlar mevcuttur. Yine Ahi Pehlevan'ın Mesudiye'ye bağlı Yavadi'ya gelerek burada bir zaviye ve cami inşa ettirdiği görülmektedir³ (TD nr. 13, 169, TD nr. 37, 387, 474, 820; VD nr. 582, 105; Yediyıldız, 1985, 135, 141; Fatsa, 2017, 67-111, 190-214, 302, 356).

548 numaralı Karaman ve Rûm defterinde (Kanûnî Süleyman devri) kayıtlı bilgilere göre, Çepni beylerinden Bayramlı Emir Süleyman tarafından cami, köprü ve derbend için tahsis edilen vakıf gelirleri, Aksu Vadisi'nde belgelerde (Çatak) Ahî Çukuru olarak adlandırılan (Duroğlu) bölgede Yakup Halife'nin 1380'li yıllardan önceki dönemde gerçekleştirilen fetih ve iskân faaliyetlerine katıldığını teyit etmektedir (TT nr. 52, 636-642; Barkan, 2025, 277, Fatsa, 2017, 204-214; Turan, 2017, 77; Yediyıldız, 1985, 159-163).⁴

Orta Karadeniz Bölgesi'nin doğu kıyılarında, Piraziz civarında, 1397-98 yıllarına tarihlenen vakfiyesinden de anlaşılacağı üzere, Şeyh İdris, Şeyhli köyü ve çevresinde zaviye, tekke, cami ve değirmen inşa ettirmiştir. Ayrıca, ilk dönem tahrir defterlerinde Ordu ilinde Şeyh Samit Abdal, Şeyh Eyne Bey ve Şeyh Hacı Şuca'ya ait zaviyeler; Perşembe ilçesinde ise Şeyh Nebi Fakih, Musa Dede ve Hasan Dede'ye ait zaviyeler kaydedilmiştir. Fatsa ilçesinde ise Şeyh Emir Hasan ve Şeyh İlyas'a ait zaviyeler bulunmaktadır (Yediyıldız, Üstün, 1992, 23-175; Fatsa, 2017, 269-271, 330-343).

XIV. yüzyıl sonlarında Karadeniz kıyılarını ilgilendiren sosyal ve dini kurumlardan biri, Şeyh Abdullah tarafından tesis edilen zaviye temelindeki yapılardır. Bu yapılar, ilk tahrirde kayıt altına alınmıştır. Ordu ilinin Aybastı'ya bağlı Alacalar köyünde bulunan bazı yapıların, Şeyh Abdullah tarafından tesis edildiği ve bünyesinde zaviye barındırdığı, hizmetinde ise ahîler bulunduğu tespit edilmiştir. Karadeniz kıyılarında fetih döneminin izlerini taşıyan tahrir defterlerinde, “*kadimlik yurdlarıyla muaf*” olarak nitelendirilen bu dervişlerin isimlerine, faaliyet gösterdikleri bölgelerdeki yer adlarında rastlanmaktadır (Yediyıldız, 1985, 27; Yediyıldız, Üstün, 1992, 265-266; Fatsa, 2024, 189-192). Bölgedeki dervişlerin tasavvufta bağlı olduklarına tasavvuf akımları ile ilgili bilgi bulunmamaktadır.⁵ Ancak Osmanlılardan önce Çoruh ve Kelkit vadileri boyunca gelişerek şekillenen ahî temsilcilerine bölgede yoğun olarak rastlanılmaktadır. Nitekim ilk devir Osmanlı tahrir kayıtlarında Karadeniz kıyılarında ahî olarak kaydedilmiş çok sayıda görevli bulunması, Karadeniz kıyılarındaki fetih ve iskanın önemli aktörlerinin kimler olduğunu bize göstermektedir (TT nr. 37, 149; Fatsa, 2017, 3-11; 28-32; Emecen, 2023, 53).

Sonuç

Moğol istilasını Türkistan, Horasan ve Anadolu'da derin etkileri olan bir süreçtir. İstila öncesi dönemde, Selçuklu Devleti canlı bir tasavvuf dünyasına ev sahipliği yapmış ve Anadolu'daki Selçuklu etkisi, Türklerin sosyal ve dini yaşamında önemli bir rol oynamıştır. Selçuklu coğrafyası ve Karadeniz bölgesinde Sûfî hareketlerin gelişimi ve

3 Araştırmamızın kapsadığı tarihler arasında, Trabzon-Rize kıyı bölgelerinde ilk tahrir kayıtlarında Türk İslam temsilcilerine ilişkin bilgi bulunmamaktadır. Bu bölgedeki mutasavvıfların varlığı, 1461 yılında Trabzon'un fethi ile birlikte belirginleşmeye başlamıştır. (Bostan, 2002, 126; Fatsa, 2017, 190)

4 Bölgenin günümüze ulaşan ilk tahriri, İstanbul'un fethinin akabinde gerçekleştirilmiştir. Tahrir heyeti, 1455 yılı Kasım ayında Karadeniz'in doğu kıyılarında öncelikle Satılmış (Fatsa) ve ardından Satılmış'ın doğusunda bulunan Canik-i Bayram (Bayramlı/Ordu-Bulancak) bölgesinin tahririni icra etmiştir (Bkz. Öz, 1999, 10).

5 1485 tahririnde Karadeniz'in doğu kıyılarındaki tek Mevlevihane Samsun'da kaydedilmiştir (Bkz. TT nr. 37, 479; Öz, 1999, 146, Fatsa, 2017, 305).

bu hareketlerin halkın siyasî, sosyal ve tasavvufî hayatlarına katkıları, bölge tarihinin anlaşılması açısından kritik öneme sahiptir. Bu bağlamda, Selçuklu döneminin tasavvufî ve kültürel dinamikleri, Anadolu'nun tarihsel gelişiminde belirleyici bir faktör olarak değerlendirilmelidir. Karadeniz kıyılarındaki dini ve sosyal hayatın gelişiminde, Moğol İstilasası ve müteakip gelişmeler, bölgenin fetih ve iskanında farklı bir rol oynamıştır. Moğol istilasının getirdiği göç hareketiyle çok sayıda mutasavvıf, Horasan'dan Anadolu'ya ulaşarak dini, sosyal ve kültürel kuruluşlar tesisinde ön ayak olmuş ve topluma manevî rehberlik sağlamıştır. Moğollara karşı direniş gösteren ve Türk İslam kimliğine uygun hareket eden bazı dini hareketler, başlangıçta Moğollara direnmiş olsalar da, Moğol egemenliği altındaki Selçuklularında baskısı nedeniyle kendilerine uygun yurtlar arayışına girmişlerdir. Bu durum, Karadeniz kıyılarının yurt olarak benimsenmesinde önemli bir başlangıç noktası olmuştur.

Karadeniz bölgesinin Türk İslam yurdu haline gelmesi sürecinde, Osmanlı döneminde devletin uyguladığı klasik sistematik fetih ve iskân (kolonizasyon) faaliyetlerinden farklı olarak, dinî ve toplumsal önderlerin öncülük ettiği bir fetih dönemi mevcuttur. İlk dönem tahrirleri ve ilgili kayıtlardan anlaşıldığı üzere, bölgenin fethine yön veren bu zümrenin, çoğunlukla vadi boylarından sahillere ulaşan hatlar boyunca menzil menzil fetih faaliyetlerinde bulunduğu ve fetih faaliyetlerinin tamamlanıp yerleşimin başladığı aşamada dervişliklerine geri döndükleri bir iskân modelini uyguladıkları tespit edilmiştir. Anadolu genelinde yaygın olarak askerî ve idarî liderler tarafından ele geçirilen bölgelerde başlayan teşkilatlanma süreci, Karadeniz kıyılarında çoğunluğunu ahilerin oluşturduğu mutasavvıflar ve benzeri düşüncelere sahip dinî ve toplumsal önderler tarafından yürütülmüştür. Fetih aşamasında temsil ettikleri tasavvufî kimliklerini bir kenara bırakarak hareket eden bu eren ve dervişler, fetih sürecinde alperenler gibi hareket etmişlerdir. Fetihlerin tamamlanmasıyla başlayan iskân sürecinde ise mensubu bulundukları hareketi devam ettirerek, teşkilatçı yapıları ve halkı yönlendirmeleri açısından hem dinî hem de resmi olmayan idari bir görev ifa etmişlerdir. Kaynaklardan izlenebildiği ölçüde ele alınan devirde, Karadeniz'in doğu kıyılarında Taceddinoğulları ve Bayramlılar gibi Türk beyliklerinin kuruluşunda tasavvufî yapının önemli bir desteği olduğu aşikardır.

XIII. ve XIV. yüzyıllarda, başta ahiler olmak üzere çeşitli sosyal ve dinî hareketler, geleneksel sistematik iskandan farklı bir yaklaşım benimseyerek Karadeniz kıyılarında beyliklerin kurulmasına öncülük etmişlerdir. Bu hareketler, Osmanlı öncesi dönemde Anadolu'daki Türklerin Karadeniz kıyılarındaki temsilcileri olarak bölgenin Müslüman Türk yurdu haline gelmesinde kritik bir rol oynamışlardır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA TT nr. 13, 169; nr. 37, 149, 387, 479, 820; nr. 52, 636-642.

VGM VD nr. 581, 298-300; VD nr. 582, 105.

Telif-Tetkik Eserler

Akar, Hasan, Güneş, N. Necati, *Niksar'da Vakıflar ve Tarihi Eserler*, Niksar: Niksar Kaymakamlığı ve Belediyesi, 2002.

Akçay, Filiz, "Türkiye Selçukluları Devleti'nin Anadolu'da İzlediği Yerleşim Politikası", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/31, 2024, 447-73

Aknerli Grigor, Moğol Tarihi, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2012.

Aksarayî, *Müsâmeret ül-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK Yayınları, 2000.

-
- Altınok, Bâki Yaşa, *Alevîlik Hacı Bektaş Velî Bektaşilik*, Ankara: Ocak Yayınları, 1998.
- Barkan, Ö. Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlik”, *İstila Devrinde Kolonizatör Türk Dervişleri*, haz. Yahya Kemal Taştan, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2025, 147-338.
- Barkan, Ö. Lütfi, *Kolonizatör Türk Dervişleri*, haz. Çoşkun Çakır, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2013, 47-196.
- Baykara, Tuncer, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2001.
- Bayram, Mikail, *Ahi Evren Hâce Nasirü’-d-Din Mahmud ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu*, İstanbul: Çizgi Yayınları, 2023.
- Bayram, Mikail, *Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar*, Konya: Kömen Yayınları, 2003.
- Bostan, Hanefi, “1455’te Niksar Kazasının Kırsal Kesiminde İktisadi Hayat”, *Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşunun 100.Yılı Anısına Danışmendli Havzasında Tarih ve Kültür, Tokat*, ed. Alparslan Demir, Yasin Dönder, Hasan Erdem, Konya: Kömen Yayınları, 2023, 85-123.
- Bostan, M. Hanefi, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara: TTK Yayınları, 2002.
- Bryer, Anthony, “Rumlar ve Türkmenler: Karadeniz İstisnası”, çev. M. Sibel Dinçel, Murat Keçiş, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 16, Bahar 2014, 177-232.
- Bryer, Anthony, Winfield, David, *Karadeniz’in Orta Çağ Dönemi Eserleri ve Topoğrafyası*, I, çev. İsmail Köse, Ankara: TTK Yayınları, 2020.
- Çağatay, Neşet, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.
- Çavuş, Remzi, *Selçuklu Süvarileri*, İzmir: Yitik Hazine Yayınları, 2013.
- Dilcimen, Kazım, *Canik Beyleri*, Samsun: Ahali Matbaası, 1940.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.
- Eliade, Mircea, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, çev. Mehmet Aydın, Konya: Din Bilimleri Yayınları, 1995.
- Emecen, Feridun, M., “Kuşdoğan Bey, Giresun ve Hacıemiroğulları: Meselelere Yönelik Görüşler”, *Orta Karadeniz’de Türk İskanı Bayramı/Hacıemiroğulları Beyliği*, ed. Sadullah Gülten, Murat Özkan, Mesut Karakulak, Kamil Yavuz, Ordu: Ordu B. Belediyesi Yayınları, 2023, 51-58.
- Emecen, Feridun, M., “Niksar’dan Fatsa’ya: 1455-1456 Tahrirleri ve Türkmen Askeri Yapılanmaları”, *Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşunun 100.Yılı Anısına Danışmendli Havzasında Tarih ve Kültür Tokat*, haz. Alparslan Demir, Yasin Dönder, Hasan Erdem, Konya: Kömen Yayınları, 2023, 65-74.
- Emecen, Feridun, M., *Ağasar Vadisi: Şalpaazarı-Beşikdüzü*, Trabzon: Serander Yayınları, 2010.
- Emecen, Feridun, M., *Bulancak-Piraziz*, İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2005.
- Fallmerayer, Jakob Philip, *Trabzon İmparatorluğu’nun Tarihi*, ter. Ahmet Cevat Eren, Celalettin Yavuz, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2012.
- Fatsa, Mehmet, “Doğu Karadeniz Bölgesi’nin İslamlaşmasına öncülük eden Türk Dervişleri: Ahiler ve Dar-ı Sulehalar”, *Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu*, I, ed. Gazanfer İltar, Ankara: Giresun Belediyesi Yayınları, 2009, 119-135.
- Fatsa, Mehmet, “Niksar Bölgesindeki Ahi Vakıflarının Karadeniz Bölgesinin İskanı ve İslamlaşmasındaki Rolü”, *Vakıflar Dergisi*, 39, Ankara, 2013, 27-40.
- Fatsa, Mehmet, *Bayramoğulları Beyliği*, İstanbul: KOSTÜ, 2024.
- Fatsa, Mehmet, *Karadenizde Zaviyeler*, İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2017.
- Gülten, Sadullah, *Heterodoks Dervişler ve Aleviler*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2023.

- Gümüşçü, Osman, *Tarihî Coğrafya*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016.
- İbn Bîbî, *Selçukname*, neş. Mükrimin Halil Yinanç, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2010.
- Kara, Seyfullah, *Selçuklular'ın Dini Serüveni*, İstanbul: Şema Yayınevi, 2006.
- Keçiş, Murat, "İktidarın Meşruiyeti: Trabzon İmparatorluğu'nun Toplumsal Kökenleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXV, I, 2020, 187-212.
- Keçiş, Murat, "Türkiye Selçukluları'nın 1223 Yılında Trabzon Üzerine Düzenledikleri Sefer Hakkında Yeni Bir Kaynak ve Bazı Yeni Bilgiler", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Spring/Bahar 2012, 28, 44-51.
- Keçiş, Murat, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Kıvrım, İsmail, "Sonisa-Niksar Bölgesindeki Ahi Zaviyelerinin Karadeniz Bölgesine Etkileri", *Karadeniz'de Fütüvvet ve Ahilik, Kimlik Yayınları*, Kayseri: Kimlik Yayınları, 2025, 361-373.
- Koç, Yunus, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Nüfus Yapısı (1300-1900)", *Osmanlı*, IV, ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, 535-550.
- Köksal, Fatih, "Ahi Evran'ın Menkabevî Hayatına Dair Bilinmeyen Bir Eser: Menâkıb-ı Ahî Cihân-ı Nasreddin Ahi Evran", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 62, 2012, 83-108.
- Köprülü, Fuat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2006.
- Köprülü, Mehmet Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2025.
- Kuban, Doğan, "Anadolu-Türk Şehri Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, 7/1968, 53-73.
- Melikoff, Irène, *Hacı Bektaş Efsanesinden Gerçeğe*, İstanbul: Monografi Yayınları, 2025.
- Melikoff, Irène, *Uyur İdik Uyardılar*, İstanbul: Monografi Yayınları, 2022.
- Melville, Charles, "Anatolia under the Mongols", *Byzantium to Turkey, 1071-1453*, I, ed. Kate Fleet, New York: Cambridge University Press, 2009, 51-101.
- Miller, William, *Son Trabzon İmparatorluğu (1204-1461)*, çev. Nurettin Süleymangil, İstanbul: Heyamola Yayınları, 2021.
- Ocak, A. Yaşar, Faruki, Süreyya, "Zaviye", *İA*, XIII, İstanbul: MEB Yayınları, 1986, 468-476.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "13-16. Yüzyıllarda Anadolu Şehirlerinde Dini-Sosyal Hayat", *İslam'ın Ayak İzleri*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2023, 15-37.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Anadolu Heterodoks Türk Süfiliğinin Temel Taşı: Hacı Bektaş-ı Velî El-Horasânî (?-1271)", *Türk Süfiliğine Bakışlar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2023c, 15-37.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Ortaçağlar Anadolu'sunda Toplum, Kültür, ve Entelektüel Hayat (1071-1453)", *İslam'ın Ayak İzleri*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2023b, 207-283.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Babailer İsyanı*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2023a.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Evliya Menâkıbnâmeleri*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.
- Öz, Mehmet, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Öztürk, Mürsel, *Hacı Bektaş-ı Velî ve Çevresinde Oluşan Kültür Değerleri Bibliyografyası*, Ankara: Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları, 1991.
- Pero Tufur Seyahatnamesi (9 Mayıs 1437- 22 Mayıs 1438), çev. Hakan Kılınç, İstanbul: Kitapevi Yayınları, 2021.
- Rice, Tamara Talbot, *The Seljuks in Asia Minor*, ed. Glyn Daniel, London: Thames and Hudson, 1961.
- Ruj Gonzales de Claviyo, *Timur'un Hayatı, Kadiz'den Semerkand'a Seyahatler*, çev. Zeynep Ertan, İstanbul: Pozitif Yayınları, 2008.
- Savaş, Saim, "Zaviyelerin Türk Kültürünün Gelişmesindeki Rolü", *Yeni Türkiye Dergisi*, 34 (Osmanlı Özel Sayısı IV), 2009, 11-17.

-
- Shukurov, R., "Between Peace and Hostility: Trebizond and the Pontic Turkish Periphery in the Fourteenth Century", *Mediterranean Historical Review*, 9, June 1994, 20-72.
- Shukurov, Rustam, "Doğu Karadeniz Bölgesinde Türkçe Konuşan Bizanslılar", nşr. K. Çiçek, *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildiriler (Trabzon 6-8 Kasım 1998)*, Trabzon, 1999, 111-121.
- Starr, S. Frederick, *Kayıp Aydınlanma*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2022.
- Sümer, Faruk, "Anadolu'da Yaşayan Bazı Üçoklu Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI/1-4, İstanbul, 1950, 451-452.
- Sümer, Faruk, *Anadolu'da Moğollar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2022.
- Sümer, Faruk, *Çepniler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2024.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999.
- Tarifci, Sinan, "Moğol İstilas Sürecinde Anadolu'ya Göçen Kübrevî Şeyhi Necmü'd-Dîn-i Dâye'nin Mirsâdü'l-'ibâd'ında Politika, Yönetim ve Toplum Eleştirileri", *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 18 (Âbdal Ata Sempozyumu), 57-72.
- Tellioglu, İbrahim, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme", *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, 2/2, 5, 2007, 654-664.
- Tellioglu, İbrahim, "Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Canik", *İlkçağdan Cumhuriyete Canik*, Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2012, 23-67.
- Tellioglu, İbrahim, *Doğu Karadeniz Bölgesinde Türkler*, Trabzon: Serander Yayınları, 2004.
- Tellioglu, İbrahim, *Komnenosların Karadeniz Hâkimiyeti: Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*, Trabzon: Serander Yayınları, 2009.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016.
- Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Two Works on Trebizond/Michael Panaretos, Bessarion*, çev. Scott Kennedy, Cambridge Massachussets: Harvard University Press, 2019.
- Watt, W. Montgomery, *İslam'ın Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Ankara: BilgeSu Yayınları, 2013.
- Yediyıldız Bahaeddin, Üstün, Ünal, *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları (1455 Tarihli Tahrir Defteri)*, I, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992.
- Yediyıldız, Bahaeddin, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.
- Yıldırım, Ahmet Safa, "Beyliğin Adı Üzerine Bir Analiz: Hacıemiroğulları Mı? Bayramlı Mu?", *Orta Karadeniz'de Türk İskanı, Bayramlı/Hacıemiroğulları Beyliği*, ed. Sadullah Gülten, Murat Özkan, Mesut Karakulak, Kamil Yavuz, Ordu: Ordu B. Belediyesi Kültür Yayınları, 2023, 13-28.

Extended Summary

Before the Mongol invasion, the Trebizond Greek State ruled the Black Sea coast. During the Mongol invasion, Turkmen rebellions and the efforts of the Komnenos dynasty of Trebizond kept the Black Sea coast free from Mongol influence, and the settlement of a Turkish-Islamic population in the region began. The Babai rebellion and the Mongol invasion initiated the movement of Turks towards the Black Sea coast and the establishment of this region as a homeland through conquests. Turkish tribes fleeing the Mongol invasion migrated to the Black Sea coast accompanied by holy men and dervishes, and continued their semi-nomadic lives under the leadership of beys and dervishes. In this process, security was initially established, mosques, fairs, and administrative centers were built, and the Black Sea coast became a Turkish-Islamic homeland. The Ahî brotherhood, who played a significant role among those who migrated to the Black Sea coast, contributed to the Turkish-Islamic settlement of the region by participating in the struggle against the Trebizond Greek State. In the early years, the Turks settled in empty village settlements in the steppe or in Byzantine villages. In some cases, they

established new villages. The names of these new villages usually bore the name of the Turkic tribe or leader to which they belonged. These villages were permanent settlements; they were used for livestock farming in the summer months, while the rest of the time was used for agriculture. Most of the new villages had simple mud-brick or stone mosques, initially built as Friday prayer mosques. As the village's importance along the route increased, structures were built alongside the mosque to meet the social needs of the community. These facilities also served as early administrative centers. The officials (dervishes) who organized this settlement played an important role in the religious and social life of the community. Information about the functioning of these community service points is limited. Initially, structures established at designated points along road routes to provide security and accommodation in rural areas gradually transformed into village-like settlements. Before the fourteenth century, Turks engaged in conquest activities along the Black Sea coast and established the first Turkic Islamic political entity around Ordu. The development of the first Turkish Islamic settlements in the Black Sea region is examined through two main routes of arrival of Turks to the area. Pioneering figures such as Ahî Emir Zencanî in the Kelkit basin and Hacı Mehmed el-Evhadî in Niksar laid the foundations of the region's initial settlements, which developed over time into neighborhoods, villages, and towns. The first Sufi representatives on the Black Sea coast include Seyyid Kutbeddin in Samsun, Abdal Eymen and Abdal Murad in Çarşamba, Şid Abdal and Sâmîd Abdal in Ordu, and Şeyh Piro/Abdal in Gülyalı. The activities of Şeyh Sinan and Şeyh Süleyman in Şebinkarahisar, and Urban Abdal in Ahircuk have also been recorded. The Turkish migrations and subsequent systematic settlement activities along the Black Sea coast, strengthened within a framework of social and religious cooperation, paved the way for the formation of a political structure that expanded from the plateaus and valleys towards the coast. Indeed, the aforementioned religious and social leaders contributed to the establishment of a Turkish principality here in a short time. In fact, the chronicle of Michael Panaretos, the court historian of the Trebizond Greek State, provides information that attests to the founding of the Bayramlı Principality in the early fourteenth century.